

УДК 34 (091); 348.42:348.73; 349.412:332.2

О. М. ВОЛОЩЕНКО-ВИСЛОБОКОВА

**СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ МОНАСТИРІВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У XVII–XVIII СТ.**

Аналізується реалізація монастирями права на захист майна, зокрема, земельних маєтків на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. Здійснено огляд законодавчих актів зазначеного періоду, що визначали статус монастирів у цивільно-правовому процесі. Автор доходить висновку про існування змішаного, адміністративно-судового, порядку захисту земельних прав монастирів. Виявлено конкретні способи захисту прав монастирів на земельні ділянки з посиланням на архівні джерела. Визначено також способи захисту, до яких монастирі не вдавалися.

Волощенко-Вислобокова О.Н. Способы защиты прав монастырей на земельные участки на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.

Анализируется реализация монастырями права на защиту имущества, в частности, земельных имений на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Осуществлен обзор законодательных актов указанного периода, которые определяли статус монастырей в гражданско-правовом процессе. Автор приходит к выводу о существовании смешанного административно-судебного, порядка защиты земельных прав монастырей. Выявлены конкретные способы защиты прав монастырей на земельные участки со ссылкой на архивные источники. Определены также способы защиты, которые монастыри не использовали.

Voloshchenko-Vislobokova Olga. Ways to protect the rights of the monasteries of land in Left-Bank Ukraine in XVII–XVIII centuries

This article analyzes the implementation by the monasteries their right of protection of property, including land estates in Left-Bank Ukraine in XVII–XVIII centuries. The review of legislation of the period, that determined the status of the monasteries in the civil legal process has been done. The author concludes the existence of mixed, administrative and judicial, order of protection of land rights of monasteries. The specific ways of protection the right on the monasteries land were found with reference to archival sources. Defined as methods of protection, which the monastery was not used.

© **ВОЛОЩЕНКО-ВИСЛОБОКОВА** Ольга Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського університету права Національної академії наук України

Для України, як соціально-правової держави, на сучасному етапі особливого значення набуває вивчення і переосмислення позитивного досвіду минулого у сфері становлення теорії і практики українського права та врахування набутого досвіду у процесі розбудови вітчизняної правової системи. Вивчення та актуалізація історичної спадщини має не тільки історико-пізнавальне, але й практично-прикладне значення, оскільки проблеми, з якими сьогодні стикається українське суспільство, певною мірою повставали в минулому в іншій соціально-політичній і духовно-культурній площині, що їх зумовлювала.

У таких умовах виникає потреба врахувати національний історичний досвід у сфері правового регулювання церковно-державних відносин. Підвищений інтерес до проблеми сьогодні пов'язаний, зокрема, з пошуками сучасних прогресивних моделей правових відносин у сфері церковної власності на нерухоме майно, в т.ч. на земельні ділянки, що підтверджує актуальність обраної проблематики у запропонованій статті.

Тож, метою даної статті є визначення способів захисту прав на земельні ділянки на Лівобережній Україні, до яких вдавалися монастирі у XVII–XVIII ст.

Висвітленню окремих аспектів захисту прав монастирів на земельні мастки присвятили свої роботи такі дослідники, як А. Діанін¹, І. Теличенко², М. Слабченко³, І. Черкаський⁴, А. Пашук⁵ та ін. Саме робота останнього залишається найповнішим дослідженням про судоустрій та судочинство XVII–XVIII ст. Але найважливішим джерелом для дослідження означеної проблематики є оригінальні документи і матеріали, зокрема, скарги, клопотання, позови, рішення судів та ін., що є доступними для нас завдяки архівним фондам, а також періодичній літературі того часу, у тому числі офіційним друкованим виданням.

На Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. законодавством забезпечувались умови захисту права власності на землю. Монастирі як суб'єкти цивільних правовідносин у ті часи прирівнювались до світських власників. Вони підпорядковувались всім правилам ведення справ в судах, тобто термінам подання апеляційних скарг, встановлення строків земської давності та ін., які закріплювали джерела права, що мали чинність на українських землях⁶.

За визнанням більшості дослідників «старого українського» судового процесу, та на підставі опрацьованих архівних матеріалів, можна стверджувати, що основним джерелом права при розв'язанні земельних спорів монастирів був Литовський статут 1588 р. Це підтверджують, зокрема, такі архівні матеріали, як рішення судів⁷. Також застосовувались норми магдебурзького права у випадках, коли однією з сторін виступав міщанин або сперечались між собою міські монастирі.

Порядок захисту земельних прав також регулювали укази та розпорядження судово-адміністративних установ: Малоросійської колегії (1722–1727; 1764–1786), Гетьманського правління, Правління гетьманського уряду (1734–1750) та ін.

Монастирі, як суб'єкти цивільних правовідносин, мали право на захист. Їм була надана можливість застосовувати заходи правоохоронного характеру для відновлення порушених чи оспорюваних прав. По-перше, вони вимагали усунення порушень їх прав на землю, навіть якщо ці порушення не були пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою. У цивільному праві такий спосіб захисту носить назву негативного позову. Він подавався у випадках, коли монастир мав земельну ділянку у своєму володінні, але дії інших осіб перешкод-

жали йому вільно її використовувати або розпоряджатись нею. Наприклад, монастирі вимагали безперешкодного здійснення шинкування на власних землях, тобто виробництва та продажу горілчаної продукції з власної сировини⁸. В даному випадку дії магістрату перешкождали монастирю вільно користуватись землею, оскільки власник мав право одержувати з належного йому майна корисні властивості шляхом здійснення будь-якої діяльності, в т.ч. господарської, а одним з видів господарської діяльності було шинкування.

Іншим ефективним способом захисту прав на землю було *витребування майна з чужого незаконного володіння*. Цей спосіб захисту також вже був відомий на XVII ст. Він полягав у поданні позову неволодіючого власника до незаконно володіючого невластника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її у натурі. Такий позов називається віндикаційним й подається у випадках самовільного зайняття земельної ділянки. Монастирі виступали й позивачами й відповідачами за цими позовами. Так, у 1772 р. Києво-Печерська лавра вимагала повернення земельної ділянки в Переяславському полку від бунчукового товариша Трахтемирівської сотні Михайла Гриневича⁹. Часто незаконним володіючим невластником земель одного монастиря був інший монастир або монастирі. Наприклад, в 1752 р. Києво-Михайлівський монастир вимагав повернення землі, яку захопив Києво-Межигірський монастир¹⁰. В 1760 р. Києво-Богословський монастир вимагав повернення земель від Києво-Вознесенського та Києво-Михайлівського монастирів¹¹ та багато ін.¹² За віндикаційними позовами позивачами до монастирів були також фізичні особи-власники земельних ділянок. Так, В 1714 р. козаки-мешканці с.Баничі Глухівської сотні Ніженського полку вимагали повернути землі, прилеглі до цього села у Глухівського Петропавлівського монастиря¹³. Два військові канцеляристи в 1759 р. у Києво-Михайлівського монастиря вимагали повернення с.Бодаква, частини с.Хрулі та хутора Веткалівка (Сенчанської сотні Лубенського полку)¹⁴ та багато ін., де монастирі виступали відповідачами¹⁵.

По-третє, *визнання прав на землю* як спосіб захисту застосовувався, коли у інших осіб виникали сумніви щодо наявності у монастирів певного суб'єктивного земельного права. Суб'єктивне право оспорювалось чи заперечувалось через наявність таких сумнівів чи відсутність або втрату належних правовстановлюючих документів на земельну ділянку. Також траплялося так, що невизначеність суб'єктивного права на землю призводила до неможливості її використання або перешкождала такому використанню. Визнання права було засобом усунення невизначеності у взаємовідносинах суб'єктів, створення необхідних умов для його реалізації і запобігання дій з боку третіх осіб, що перешкождали його нормальному здійсненню.

Вимога позивача щодо визнання права зазвичай була спрямована або до суду, або до митрополита (якщо сторонами були монастирі), або до гетьмана чи царя, які мали офіційно підтвердити наявність чи відсутність оспорюваного права. Рідше вимога позивача була спрямована до відповідача, але підтвердити наявність або відсутність оспорюваного права мав судово-адміністративний орган. Реалізація даного права на захист здійснювалася шляхом подання позову, скарги, клопотання, прохання про визнання за монастирями конкретного земельного права – найчастіше права власності.

Визнання судом прав на землю було необхідно тоді, коли, по-перше, *правовстановлюючі документи були відсутні*. Це можна проілюструвати таким при-

кладом. В 1722 р. Домніцький монастир звернувся до суду з позовом до певного козака про визнання права власності, зазначаючи при цьому, що у відповідача відсутні правовстановлюючі документи на спірну земельну ділянку: «ни надачи, ни купли, ни займи, не замени, ни дару и ни долговую землю, ни посагом за женою одержанною»¹⁶. На жаль, наведене джерело не уточнює, до якої судової інстанції був поданий позов та як було вирішено дану справу. Проте, важливим в даному випадку є сама згадка про подання до суду монастирем позову, обгрунтованого відсутністю у відповідача правовстановлюючих документів з метою визнання права на землю.

Також право на даний вид захисту, по-друге, реалізовувалось шляхом подання відповідних позовів *за наявності сумнівів* щодо права власності на земельну ділянку. Наприклад, в 1748 р. Києво-Братський монастир звернувся до Київського митрополита з скаргою на Софіївський монастир про поновлення порушеного права власності на земельну ділянку в м.Трипіллі «поблизу з Стайками». Митрополитом було призначено проведення слідства та створення комісії по розмежуванню земель. Результати розмежування не задовільнили скаржника й він знов, в 1765 р., звернувся до митрополита. Результати роботи комісії, створеної останньою, митрополит підписав особисто в 1768 р., тому конфліктуючі сторони змушені були визнати її результати¹⁷. Таким чином, було реалізоване право на захист шляхом подання скарги про визнання права власності. У даній справі один монастир мав сумнів щодо законності володіння іншим монастирем всього обсягу земельної ділянки. Митрополитом було визнане право власності монастиря – кожного – на визначену частку оспорюваної земельної ділянки.

Подібних справ описано у науковій літературі чимало, але й неописаних також багато зберігається в архівних фондах. Пояснити це можна тим, що монастирі в такий спосіб намагалися отримати визнання права власності на ті земельні ділянки, на які або не мали правовстановлюючих документів, або у позивачів існував сумнів щодо аутентичності таких документів. Такі сумніви, за твердженням О. Лазаревського, від початку XVIII ст. виникають все частіше¹⁸ у реальних та потенціальних позивачів.

Способом захисту прав на землю, який також застосовувався у досліджуваний період було *відшкодування збитків, заподіяних* як правомірними, так і неправомірними діями. Це, зокрема, було врегульовано нормами Литовського статуту 1588 р., артикулами 97-100 розділу 4¹⁹. Застосування цього способу захисту підтверджують як рішення судів, так й універсали гетьманів. Так, Б.Хмельницький в універсалі від 30 листопада 1651 р. встановлює селянам Максимівки сплачувати повиність, «віддавати послушництво», Київському Пустинно-Микільському монастирю, оскільки маєтки, подаровані йому ктиторами були «отнятые» певними «панамі», про що існують відповідні «декрета судовые в книгах земских и гродских и трибунальских», тобто землі були відчужені у монастиря за рішенням суду та «месце светое през час немалых много шкод поносило» – протягом останнього часу зазнало значних збитків²⁰. Тобто як відшкодування збитків – втрати певної частини земель – гетьман встановив обов'язок селян «повинность чинить» на користь монастиря. Іншим універсалом від 9 січня 1656 р. Київському Братському монастирю Б.Хмельницький відшкодовуючі збитки, надає у власність нові села. «...видячи ми монастыр... при недостатку, потрбуючи от нас поратунку...»²¹. На жаль, не вказано, з якої причини монастир зазнав збитків та зубожіння.

Тобто збитками вважалися а) втрати, яких власник зазнав у зв'язку з [позбавленням/втратою] земельної ділянки або її спустошенням та розоренням, а також витрати, які він здійснив або мусив здійснити для її відновлення та, можливо, б) доходи, які власник міг би одержати за звичайних обставин, якби його право не було порушене (упущена вигода). Отже, відшкодування заподіяних збитків як спосіб захисту прав власника здійснювався в описаних випадках гетьманом з його ініціативи або, можливо, на прохання монастирської адміністрації.

Ще одним способом захисту прав на землю, який також застосовувався у досліджуваній період є *відшкодування збитків, яких зазнав власник землі у надзвичайних ситуаціях (війна, епідемії, пожежи)*. Так, в універсалах гетьманів про деякі нові земельні надання монастирям зазначалося, що землі надаються на відшкодування збитків, завданих воєнними діями. Зокрема, універсалом від 20 грудня 1653 р. Київському Межигірському монастирю Б.Хмельницький надає с. Чернин (Остерська сотня Київського полку) «з даню медовою, ловами рибними, сеножатми, борами и пусчами...» внаслідок розорення монастирських маєтків, завданих польсько-литовським військом на чолі з Янушем Радзивіллою, що захопили Київ у серпні 1651 р.: «...зничены в именьях монастирских... през Радывила и иных неприятелей церкви Божое...»²². Також Б.Хмельницький універсалом від 21 березня 1656 р. Київському Межигірському монастирю надав м.Вижгород з селами Петрівці та Мощани (Київська сотня Київського полку) «зо всеми пожитками и приходами» внаслідок «зубожене... през войну литовскую от ляхов...»²³. Тож, у наведених прикладах гетьман передавав монастирям у власність земельні ділянки як відшкодування збитків, яких власники зазнали через ведення воєнних дій.

Є також підтвердження, що й гетьманським й царським урядом виділялася матеріальна допомога монастирям, що постраждали внаслідок пожеж. Наприклад, указ Катерини II від листопада 1764 р. про допомогу монастирям, що постраждали від пожеж та розорень²⁴.

Також до способів захисту прав на землю сучасна теорія права відносить *визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування*. У розглядуваній період можна спостерігати лише спроби застосування такого способу захисту прав на земельні ділянки. Прикладом можна вважати справу київських монастирів проти магістрату.

В 1722 р. до Сенату були подані скарги кількох київських монастирів (Києво-Печерського²⁵, Києво-Братського, Києво-Михайлівського, Києво-Видубецького та ін.), підписані настоятелями. В них містилося звернення про поновлення порушених прав та захист законних інтересів. З тексту самої скарги та з опису справи виходить, що право власності монастирів було порушене рішенням («определенієм») Київського магістрату про вільне використання міщанами прилеглою до міста територією у межах 25 верст. Величина версти не була сталою, але за даними на кінець XVIII ст. вона становила 1066,8 м. Тобто, за рішенням магістрату міщанам було надано право безкоштовного користування не тільки «вільними», тобто державними землями в означених межах, але й тими, що належали монастирям. Дану справу розглядали кілька інстанцій, але вона так й не була вирішена – в 1786 р. всі землі-предмет судової суперечки були вилучені державою²⁶. Можна припустити в даному випадку, що монастирі вимагали захисту земельних прав в адміністративному порядку, оскільки подали скаргу в Сенат, що не мав судових функцій. Проте варто відзначити спробу монастирів захистити право власності, яке було порушене у результаті прийняття рішення органом місцевого врядування.

Такі способи захисту прав на земельні ділянки як а) відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права та б) визнання угоди недійсною не застосувались.

Таким чином, порядок та засоби (способи) захисту прав монастирів на землю визначався у приписах права, що містились у Литовському статуті 1588 р., збірниках німецького міського права, універсалах гетьманів, указах та розпорядженнях судово-адміністративних установ Лівобережної України та імперії загалом. Але у чинному на той час законодавстві були відсутні належні чіткі та однозначні правові механізми забезпечення захисту прав на землю. Тобто їх норми часто визначали різний порядок захисту прав на землю. Це створювало підстави для численних опротестувань рішень органів, що розглядали такі справи. Тим не менш, монастирі, як суб'єкти цивільних правовідносин, мали право на захист. Порядок захисту земельних прав був змішаний – адміністративно-судовий. Адміністративний порядок захисту прав на землю виявлявся у зверненнях до органів державної влади (Сенат, Малоросійська колегія, Гетьманське правління, Генеральна військова канцелярія та ін.) із заявою (клопотанням) про усунення шкідливих дій, що порушували земельні права монастирів. Проте, відповідно до розд. 9 Литовського статуту 1588 р. визначався порядок захисту прав на землю у судах.

Отже, способами захисту прав на земельні ділянки були: вимога усунути порушення прав на землю; повернення майна з чужого незаконного володіння; визнання прав; відшкодування заподіяних збитків; захист інтересів монастирів-власників землі у надзвичайних ситуаціях (війна, епідемії). Також можна навести окремі приклади спроб застосування такого способу захисту прав на земельні ділянки, як визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування.

Такі способи захисту прав на земельні ділянки як а) відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права та б) визнання угоди недійсною монастирями не застосовувались.

1. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. / А. Дианин // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – Т.3. – № 8. – С. 589-628; 1904. – Т.3. – №9. – С.109-159. **2.** Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И.В. Теличенко // Киевская старина. – 1890. – №11. – С.251-272. **3.** Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII вв. / Слабченко М. – Х., 1919. – 38 с. **4.** Черкаський І. Судові реформи гетьмана Гр. К.Г.Розумовського / І. Черкаський // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія: в 2 т. – Т.1. – К., 1927. – 22 с.; Черкаський І. Сліди домінального суду на Лівобережній Україні / І. Черкаський // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – 1926. – Т. 2. – С.172-772. **5.** Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / Пашук А.Й. – Львів, 1967. – 180 с. **6.** Дианин А. Цит. работа. – С.622. **7.** ЦДІАУ, Київ ф.128 оп.1а вотч. спр.230а арк.9-9зв.; 15зв. та ін. **8.** Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770) / Шпачинский Н. – К., 1907. – С. 255-257. **9.** ЦДІАУ, Київ ф.128 оп.1а вотч. спр.230а арк.17-19. **10.** ЦДІАУ, м.Київ ф.51 оп.1 спр.682, арк.1-4. **11.** ЦДІАУ, м.Київ ф.51 оп.1 спр.2156, арк.1-8; ф.51 оп.1 спр.21486, арк.1-7. **12.** ЦДІАУ, м.Київ ф.51 оп.1 спр.1760, арк.1-9; ф.51, оп.1, спр.1777, арк.1-22; ф.51, оп.1, спр.2049, арк.1-2; ф.51, оп.1, спр.2056, арк.1-8; ф.51, оп.1, спр.2425, арк.1-10 та ін. **13.** ЦДІАУ, м.Київ ф.161 оп.1 спр.32 арк.1-4. **14.** ЦДІАУ, м.Київ ф.51 оп.1 спр.1904, арк.1-8. **15.** ЦДІАУ, м.Київ ф.51 оп.1 спр.683, арк.1-4; ф.130 оп.1 спр.20, арк.1-6; ф.130 оп.1 спр.25, арк.1-2; ф.130 оп.1

спр.90, арк.1-4; ф.130 оп.1 спр.101, арк.1-5; ф.130 оп.1 спр.113, арк.1-3; ф.221 оп.1 спр.573, арк.1-27; ф.1407 оп.1 спр.18, арк.1-8 та багато ін. **16.** Мякотин В. Очерки социальной истории Малороссии: ч. 2: Формы землевладения в Левобережной Малороссии XVII-XVIII в. / В. Мякотин // Русские записки. – 1913. – Октябрь. – С. 229. **17.** Шпачинський Н. Цит. работа. – С.270-271. **18.** Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730) / А. Лазаревский // Чтения исторического общества Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн.4. – С. 49. **19.** Статут Валікага княства Літоускага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989. – С. 208-211. **20.** Універсали Богдана Хмельницького (1648-1657). – К., 1998 – С.123. **21.** Там само. – С.176-177. **22.** Там само. – С.137-138. **23.** Там само. – С.183. **24.** Інститут рукописів Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського ф.160, спр.645, арк.359. **25.** ЦДІАУ, м. Київ ф.128 оп.1 спр.1394 арк.3-4; 6-8 та ін. **26.** Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк / Мухин Н. – К., 1893. – С. 147.

УДК 340.12.(436-44):821.161.2.09 «18/19»

Н. М. ПАВЛУСІВ

ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ АВСТРО-УГОРЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Здійснено філософсько-правове осмислення правової реальності Австро-Угорщини як об'єкту відображення у літературі західноукраїнських письменників. Розглянуто методологічні позиції правової історії українського народу в кінці ХІХ- поч. ХХ ст., що становить значний науковий інтерес для сучасного правознавства.

Ключові слова: Оломунецька Конституція Австрійської держави, правова дійсність, образи права, «живе право», звичаєво-правова культура.

Павлусів Н.М. Правовая реальность Австро-Венгрии как объект отображения в украинской литературе второй половине ХІХ – начале ХХ ст.

Осуществлен философско-правовое осмысление правовой реальности Австро-Венгрии как объекта отображения в литературе западноукраинских писателей. Рассмотрены методологические позиции правовой истории украинского народа в конце ХІХ-нач. ХХ в., что представляет значительный научный интерес для современного правоведения.

Ключевые слова: Оломунецька Конституция Австрийской государственности, правовая действительность, образы права, «живое право», обычно-правова культура.

Pavlusiv Nadia. The legal reality of Austro-Hungarian Empire as the object of reflection in the Ukrainian literature second half of ХІХ – in the beginning of ХХ centuries

Philosophical and legal comprehension of the legal reality of Austria-Hungary, as an object of representation in the fiction of the writers of Western Ukraine was done. The methodological positions of the legal history of the Ukrainian people of the late nineteenth-early twentieth century were discussed, which is of considerable scientific interest for modern jurisprudence.

Key words: Olomunetska Austrian State Constitution, legal reality, the image of law, «living law» and customary-legal culture.

© ПАВЛУСІВ Надія Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри загальної теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ